CAPITOLUL VI
OPERA APOSTOLULUI PAUL

I. – *Paul este independent de apostolii palestinieni.* – Prima sa poziție față de ei. – Cum îi orientează Barnaba activitatea. – Viața sa de misionar.

II. – Învățăturile pe care le aduce. – *Problema primirii ne-evreilor în cadrele noii religii.* – În ce fel determină soluția sa mesianismul creştin să devină o religie originală. – Christologia lui Paul acționează în același sens. – În ce fel concepe el persoana şi rolul lui Christos. – Mîntuitorul este Fiul lui Dumnezeu; răscumpărarea. – Prin ce este această doctrină o *gnoză*.

III. – *Influența habitudinilor de ritual ale străinilor convertiți* asupra botezului şi a euharistiei paulinice. – *În ce măsură este Paul fondatorul creştinismului*.

I

Faptele ne spun că locul convertirii lui Paul trebuie căutat pe drumul Damascului, şi tot ele plasează în acest oraş centrul primei sale lucrări; le putem da crezare. Pentru noi este esențial să remarcăm că nu la Ierusalim sau prin contact cu cei doisprezece şi-a făcut el ucenicia de misionar creştin, şi că nu s-a socotit ca fiind dependent de aceştia. Convins că însuşi Isus, Christul glorificat, printr-un act special al voinței sale, l-a instituit apostol, Paul nu acceptă să fie contestat de nimeni şi crede că nu are nevoie de sfaturi şi de învățături de la nimeni. Să ne amintim orgolioasele declarații din *Epistola către galateni* (1, 10 şi urm.): *„Caut eu oare acum bunăvoința oamenilor? Sau a lui Dumnezeu? Ori caut eu să plac oamenilor? Dacă aş căuta să plac oamenilor, n-aş fi slujitorul lui Christos. Dar vă fac cunoscut, fraților, că Evanghelia predicată de mine nu este după om; nici n-am primit-o, nici n-am învățat-o de la vreun om, ci prin revelația lui Isus Christos*". *„Dar cînd i-a plăcut lui Dumnezeu, cel care m-a pus deoparte încă din sînul mamei mele şi m-a chemat prin harul său, mi l-a revelat pe Fiul său în mine ca să-l vestesc neamurilor imediat, fără să mă sfătuiesc cu cineva"* (a se citi: de la o autoritate omenească). *Şi fără să urc la Ierusalim, la cei care erau apostoli înaintea mea (...). Trei ani după aceea, am urcat la Ierusalim să fac cunoştință cu Chefa*".

Să remarcăm că întreaga esență a instrucției creştine conținea cîteva fraze, iar Paul le cunoştea, după toate aparențele, înainte de viziunea sa

BDD-B621-09 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:21 UTC)

decisivă, asfel încît i-a fost foarte uşor să le predice imediat ce a devenit credincios. În schimb, se înțelege că oamenii din Ierusalim, fără a pune la îndoială sinceritatea convertirii sale, aveau rezerve în ceea ce priveşte caracterul real al vocației sale, admițînd cu greu că el ar vorbi de Isus –el, care nu-l cunoscuse–, cu tot atîta autoritate ca şi ei –care trăiseră în chip firesc alături de el. Cînd, la capătul a numai trei ani, el se decise să urce la Ierusalim, nu găsi decît neîncredere în mica lume apostolică şi, fără îndoială, nu ar fi putut-o străpunge nici acum dacă Barnaba, frapat de ardoarea şi de convingerea sa, nu l-ar fi condus la Petru şi la Iacob, care se deciseră să-l primească şi să-i recunoască misiunea.

Încă de pe acum, se deosebea de ei în privința „chestiunilor privitoare la Isus", adică el adera la o christologie –aceea a elenişti1or– care o depăşea pe a lor, şi, dacă dăm crezare *Faptelor* (9, 29), expunerea ideilor sale, pe care o întreprinse în sinagogile elenizante din oraş –acelea frecventate de evreii de limbă greacă– provocă o asemenea agitație încît trebui să părăsească rapid Ierusalimul. Se retrase în Siria şi în Cilicia, adică în Antiohia şi la Tars, şi aici veni Barnaba să-l caute, cînd imaginea a ceea ce făcuse în Antiohia revelă acestui om remarcabil –şi pe care îl vom cunoaşte mai bine– viitorul religiei creştine pe teren grecesc.

Aşadar, din inițiativa lui Barnaba porni Paul să răspîndească Vestea cea Bună a Domnului Isus în lume –şi începu această viață aspră de misionar– pe care o va duce în Asia Mică şi în Grecia, pînă în momentul arestării sale de către autoritățile romane, la Ierusalim. Mergea din oraş în oraş, oprindu-se acolo unde existau comunități evreieşti importante. Mai întîi vorbea în sinagogi şi, de obicei, stîrnea –printre evreii puri– adevărate furtuni împotriva a ceea ce el numea Evanghelia sa. Cînd le putea amîna efectele, căuta să convingă prozeliții şi predica prin vreo casă particulară. Cînd reuşea destul de bine într-un loc, rămînea aici cîteva luni –aşa a făcut în Corint– sau revenea acolo –aşa a făcut la Efes. Totuşi, cu Bisericile pe care le „plantase", întreținea o corespondență mai mult sau mai puțin activă, care le întărea în credință şi le îndrepta din slăbiciuni. Nu vom insista aici asupra acestei vieți pline, agitate, periculoase şi fecunde, însă trebuie să înțelegem ce l-a învățat aceasta pe Paul.

BDD-B621-09 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:21 UTC)

II

Mai întîi, el a văzut cu limpezime un adevăr căruia cei doisprezece nu i se supuneau de bună voie şi, de altfel, faţă de care nu erau la fel de deschişi precum el: „cei temători de Dumnezeu” credeau destul de uşor în „Domnul”, în timp ce majoritatea evreilor puri îşi închideau urechile şi îşi împietreau inima cînd discipolii căutau să-i convingă. În consecinţă, trebuia ca aceştia din urmă să fie abandonaţi şi lăsaţi pradă nebuniei lor şi, în mod deliberat, adevărul să fie dus în afara lui Israel? Se putea prevedea că, cel puţin în spatele prozeliţilor care „iudaizau”, urmau să vină la credinţă simpli păgîni. Acestora, li se putea accepta şi promite o parte din Împărăţie? Aceşti străini, necunoscători ai Legii lui Moise, ar fi, aşadar, co-moştenitori ai poporului lui Yahweh? Ne putem gîndi că cei doisprezece, cu totul pătrunşi de învăţătura lui Isus şi atît de profund evrei încă, nu ar fi acceptat astfel de consecinţe, fără cea mai mare aversiune. Paul le-o impuse pentru că ştiu să găsească argumente convingătoare prin care să comenteze succesele primei sale misiuni în Asia Mică, şi întrucît comunitatea din Ierusalim crezu că întrevede Spiritul în operele celui de-al treisprezecelea apostol. Comunitatea din Ierusalim era săracă. Bisericile lui Paul deţineau, uneori, aderenţi cu putere şi generoşi, iar apostolul ştia să-i solicite pentru a ajuta Biserica-mamă. Apoi, pe de altă parte, cum să nu recunoşti meritele unei activităţi care răspîndise în atîtea locuri diferite numele lui Christos glorificat?

O dată acceptat principiul admiterii străinilor, se cuvenea să i se faciliteze aplicarea. Paul ştia că circumcizia displăcea grecilor şi că cea mai mare parte a „lucrărilor” Legii nu se acorda nici cu obiceiurile lor, nici cu deprinderile lor spirituale. De aceea, se convinse repede că Legea era substituită de învăţătura lui Christos, care venise special pentru a înlocui vechiul Legămînt cu unul nou. Cedîndu-i din nou, cei doisprezece consimţiră să dispenseze pe convertiţii străini de legalismul evreiesc. Acest lucru însemna, în mod implicit, a separa creştinismul de iudaism şi a-l transforma pe cel dintîi într-o religie originală.

BDD-B621-09 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:21 UTC)

Rezultatul –christologia lui Paul– fiind în asentimentul „eleniştilor", sfîrşi prin a deveni inevitabil şi modifică profund reprezentarea pe care cei doisprezece şi-o făceau asupra lui Isus, asupra vieţii şi morţii sale. Apostolul înţelese repede că ideea mesianică nu interesa pe greci. La drept vorbind, ea nu era inteligibilă decît contopită cu speranţele naţionaliste ale evreilor. Pentru ca străinii să o poată accepta, trebuia negreşit să fie lărgită şi, împreunînd-o cu o concepţie familiară învăţăturilor misteriilor păgîne, Christos să fie prezentat, nu ca un om dotat cu forţa lui Yahweh –în vederea scoaterii poporului ales din nenorocirea sa, şi a-i aşeza duşmanii la picioare–, ci ca trimis al lui Dumnezeu, însărcinat să aducă *tuturor oamenilor mîntuirea*, certitudinea unei vieţi viitoare fericite, în care mai ales sufletul îşi găseşte deplina împlinire a destinului său. Pe de altă parte, Paul a mai observat că convertiţii străini nu se obişnuiau uşor cu „scandalul crucii". Moartea infamantă a lui Isus, asupra căreia necredincioşii insistau neîncetat, trebuia, aşadar, să primească o explicaţie satisfăcătoare, care ar putea să o modifice creator. Apostolul medită asupra acestei duble probleme –deja pusă şi, probabil, orientată în chipul în care o luase de la comunitatea din dispersie– şi îi stabili o soluţie de o amploare incalculabilă. Total indiferent faţă de nazarinean –atît de scump celor doisprezece–, el nu voi să ştie decît de Crucificat, pe care şi-l reprezentă ca pe un personaj divin, preexistînd lumii însăşi, ca o încarnare a Spiritului lui Dumnezeu, „om celest", mult timp reţinut în cer alături de Dumnezeu şi coborît spre a inaugura pe pămînt o adevărată umanitate nouă al cărei Adam să fie.

Elementele esenţiale ale acestei întregi speculaţii le găsea apostolul –fără a le căuta, probabil, şi ca printr-un joc spontan al memoriei sale sau al deprinderilor sale spirituale– într-un anumit număr de reprezentări uzuale ale misteriilor, iar acestea sînt textele *hermetice*, adică apărute din însăşi aceste misterii, care aruncă astăzi luminile cele mai decisive asupra doctrinei christologice a lui Paul, aşa cum tocmai am schiţat-o.

Ea ajungea la o expresie care nu încetează să ne surprindă: Domnul Isus ne apare ca *Fiu al lui Dumnezeu*. Or, Dumnezeu este, pentru Paul, o moştenire evreiască. Înseamnă că monoteismul evreu se impune spiritului său ca un *a priori* şi în mod absolut. Acest Dumnezeu este Prea-Înaltul,

BDD-B621-09 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:21 UTC)

perfect distinct de natură, şi care nu dispersează în ea nici o tendinţă panteistă. Atunci cum poate fi reprezentată ideea că el ar putea avea un fiu, cum, adică, să fie înţeles acest raport de filiaţie, pe care Paul îl recunoaşte, între Domnul şi Dumnezeu?

Am fi tentaţi, mai întîi, să credem că nu este vorba decît despre un mod de a vorbi, de o figură. Evreii dădeau numele de *Servitorul lui Yahweh* (*Ebed Yahweh*) oricărui om care putea trece drept *inspirat* de către acesta, iar grecul din Septanta reda des această expresie prin cuvintele παῖς τοῦ Θεοῦ, unde παῖς, semnifica, totodată –ca şi latinescul *puer*–, 'servitor' şi 'copil'. Trecerea de la παῖς 'copil' la υἱος 'fiu' nu constituie nicicum o dificultate şi avusese loc efectiv de la scrierile iudeo-creştine, precum *Faptele*, la *Epistolele* paulinice[98]. Un examen atent al textelor lui Paul, însă, probează că gîndirea sa depăşeşte cu mult acest sărac echivoc verbal. Pentru a fi siguri, ajunge să ne amintim celebrul pasaj din *Epistola către romani* (8, 32), în care el spune că Dumnezeu *„nu l-a cruţat pe propriul său Fiu, ba chiar l-a dat la moarte pentru noi toţi"*. Cu toate acestea, nu trebuie uitat că Paul – tocmai pentru că nu bănuieşte încă nenumăratele dificultăţi teologice pe care această noţiune, de Fiu al lui Dumnezeu, le rezervă viitorului– poate foarte uşor să nu o utilizeze cu rigurozitate, ci să o folosească doar ca pe o aproximaţie care încearcă să exprime, de bine de rău, prin stabilirea implicită a unei analogii „în umanitate", o relaţie „supraumană", pentru care el nu dispune de „forme adecvate".

Ceea ce, în orice caz, trebuie îndepărtat este ideea unei confuzii între Domnul şi Dumnezeu. Lucrul acesta este de neconceput la Paul, care nici măcar nu bănuieşte încă Trinitatea. Domnul este subordonat lui Dumnezeu (*1Cor.*, 3, 23) şi îl ascultă „pînă la moarte" (*Filipeni* 2, 8), cu o supunere totală (*1Cor.*, 15, 28). Se poate spune că întreagă chestiune este dominată de textul din *1Cor.*, 8, 6: *„pentru noi, cel puţin, există un singur Dumnezeu, Tatăl, din care toate sînt şi întru care sîntem noi, şi un singur Domn, Isus Christos, prin care sînt toate şi prin care sîntem noi"*. Astfel, oricît de

[98] Cf. *Faptele*, 3, 13 şi 26; 4, 27 şi 30; *Didahiile*, 9, 2; 10, 2; *IClem.*, 59, 2 şi urm. etc. Este de subliniat că expresia „fiul lui Dumnezeu" nu apare decît o dată în *Fapte* (9, 20), dar şi acolo apare ca o caracteristică a învăţăturii lui Paul. (n.a.)

BDD-B621-09 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:21 UTC)

esențială şi de necesară ar fi colaborarea Domnului la operele lui Dumnezeu, Domnul nu este egalul lui Dumnezeu. El reprezintă Spiritul său, căci, ne spune clar *2Cor.*, 3, 17: *„Domnul este Duhul*". Paul nu poate afirma nimic care să apropie mai mult aceşti doi termeni supremi – Domnul şi Dumnezeu –, şi aceasta este aceeaşi relație de apropiere pe care a exprimat-o în limbaj uman afirmînd că Domnul este fiul lui Dumnezeu, fără ca această expresie să presupună în realitate că are în minte o teorie a filiației în sensul strict al termenului.

Pentru a fi riguroşi, trebuie spus că, pentru Paul, Domnul reprezintă, el singur, *una dintre categoriile creației*, cea mai apropiată de Dumnezeu şi pe care o putem califica drept divină. Pe de altă parte, este sigur că, încă de pe acum, dogma divinității lui Christos este pe drum, de vreme ce reprezentarea lui Paul pare prea indecisă şi prea incompletă pentru a fi stabilă, în vreme ce pietatea credincioşilor –nepăsătoare față de dificultăți– simte nevoia de a conduce credința în mod energic, în direcția identificării Domnului cu Dumnezeu.

Fără a insista mai mult aici –căci nu este locul– asupra concepțiilor teologice, cu atît mai complexe cu cît rămîn nesigure sub mai multe aspecte, am arătat cu destulă limpezime ce a devenit Isus Nazarineanul sub acțiunea miturilor mijlocirii şi mîntuirii, familiare mediului paulinic, şi pe care apostolul le-a *regîndit* în funcție de teodiceea sa rabinică. Iată-l devenit lucrător universal al lui Dumnezeu anterior timpului şi lumii, încarnare a Spiritului Sfînt –care constituie esența sa divină– executor al marelui proiect al lui Dumnezeu care vizează regenerarea şi mîntuirea umanității.

În felul acesta, moartea sa devine perfect inteligibilă. Copleşiți sub greutatea păcatelor lor, oamenii erau incapabili de a se îndrepta spre lumina divină; Christos a vrut să le ofere calea şi s-a împovărat cu relele lor, pe care supliciul său infamant le-a expiat. Pentru a avea parte de roadele acestea şi a pentru căpăta grația în ziua judecății, se cuvenea ca, mai întîi, să aibă loc unirea cu el, prin încredere şi iubire. Pretinsul scandal devenea astfel marele mister, scopul, rațiunea supremă de a fi a misiunii lui Isus; iar Paul spunea chiar că predica sa nu era decît un „discurs al crucii". Grecii îl puteau înțelege şi erau mişcați. Celor doisprezece, nu le aducea nimic inacceptabil

BDD-B621-09 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:21 UTC)

în sine, întrucît lăsîndu-le întregul farmec al amintirilor lor reale, el ridica încă şi mai sus decît crezuseră ei, gloria Învăţătorului lor.

Numai că el schimba cu totul perspectiva şi sensul operei sale. În acelaşi timp, punea fundamentele unei vaste speculaţii doctrinare, mai mult decît străină, antipatică, în mediul în care trăise Christos. Mai puţin obscură, mai puţin complicată şi, pentru a spune tot, mai puţin extravagantă decît marile sisteme sincretice de care Basilide[99] sau Valentin[100] îşi vor lega numele în al doilea secol, doctrina lui Paul le deschidea calea. Aceasta era deja o *gnoză* sincretistă, o *revelaţie* compozită.

III

Păgînii care se îndreptau către credinţa creştină traversînd sinagogile, sau care abandonau direct vechile lor credinţe pentru aceasta, trăiau într-un mediu în care nu se putea concepe o religie fără rituri. Cele mai mişcătoare dintre aceste rituri se raportau la ideea de purificare şi la noţiunea de

[99] Gnostic alexandrin care și-a scris propria versiune a Evangheliilor, precum și comentarii asupra acestora, în 24 de volume. Discipolii săi au supraviețuit pînă în secolul al IV-lea. Socotea că Yahweh era un zeu autoritar, mereu nemulțumit și agresiv, care a stîrnit numai dezordine, motiv pentru care Dumnezeu intervine trimițîndu-și pe pămînt Rațiunea, sub forma lui Christos. Salvarea poate fi adusă doar de Cunoaștere (gnosis) revelată de către Christos și inspirații săi. Doar în felul acesta poate dispărea Răul, care este opera lui Yahweh. (n.trad.)

[100] Valentin, gnostic egiptean, educat în Alexandria, care și-a răspîndit învățăturile la Roma. Privind la virulența cu care Părinții Bisericii din acea vreme îl combat, se pare că tezele sale aveau succes, fiind considerate deosebit de periculoase pentru Biserică. Ca orice teorie și doctrină emisă de către gnostici, și aceasta este complexă, stufoasă, cu foarte multe nuanțări, gîndirea filosofică greacă, cea eretică evreiască și cea egipteană a misteriilor îmbinîndu-se în concepte mai mult sau mai puțin eclectice. Tatăl este principiu absolut, transcendent, incomprehensibil, care se unește cu Gîndirea și generează 15 perechi de eoni care formează pleroma, dintre care ultimul, Sophia, vrea să cunoască pe Tatăl, ceea ce produce criza care va aduce în lume răul și pasiunile. Din acest motiv, este creat un nou cuplu, Christos și sfîntul Duh. Pleroma va genera pe Mîntuitorul Isus, care va amesteca materia provenind din inteligența inferioară și elementele psihice ce vor genera pe Demiurg, care se va crede Dumnezeu și va crea lumea și oamenii, pe pneumatici și pe hylici. Cei dintîi, luminați de gnoză, vor căpăta conștiința eliberatoare de la Mîntuitor și vor ajunge la Dumnezeu. (n.trad.)

BDD-B621-09 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:21 UTC)

sacrificiu. Sacrificiu de expiere, destinat să calmeze mînia divină, sacrificiu de ofrandă, indicat pentru a face zeul favorabil, sau sacrificiu de comuniune, prin care credincioşii unei divinităţi se uneau cu aceasta şi care marca faptul că ei formau un corp înaintea acesteia. Cei doisprezece, ca buni evrei ce erau, se arătau a fi asidui la Templu şi, desigur, nu credeau că le-ar fi necesar un alt cult decît cel care se celebra aici. Cu toate acestea, ei acordau o importanţă particulară purificării baptismale, a cărei acceptare devine, în Bisericile gentililor, marcă a convertirii. În acelaşi timp, cînd se reuneau în casa vreunuia dintre fraţi, ei „rupeau pîinea împreună". Acest act, uzual în Israel şi probabil împlinit de Isus cînd mînca cu apostolii, căpătase pentru ei sensul unui simbol de uniune –uniune între ei şi uniune cu Christos. Totul, însă, ne îndeamnă a crede că ei nu stabileau nici un raport între această „frîngere a pîinii" şi moartea lui Christos, că nu-i atribuiau în vreo măsură valoarea unui sacrament, că nu-i asociau nici instituirea, nici repetarea unui ordin al Învăţătorului lor.

Paul simţi nevoia de a descoperi semnificaţia profundă a acestei practici. Cea pe care o descoperi –legînd-o în mod indisolubil de drama patimii răscumpărătoare– o umplu de fecunda idee a sacrificiului de expiere şi de comuniune şi făcu din ea împlinirea unui mare mister, memorialul şi simbolul viu –voit de însuşi Isus– al operei crucii. „Domnul Isus" se spune în *1Cor.*, 11, 23 şi urm. *„în noaptea în care era vîndut, a luat pîinea şi, mulţumind, a frînt-o şi a zis: «Acesta este trupul meu cel care este pentru voi. Faceţi aceasta în amintirea mea!». De asemenea, după cină a luat potirul, spunînd: «Acesta este potirul noului legămînt în sîngele meu. Faceţi aceasta ori de cîte ori beţi în amintirea mea!».*[101] *Căci ori de cîte ori mîncaţi din pîinea aceasta şi beţi din potirul acesta, vestiţi moartea Domnului pînă cînd va veni*". Nici un rit al misteriilor păgîne nu încifrase vreodată mai multe sensuri, nici speranţe mai seducătoare, precum euharistia paulinică, însă aceasta doar era din familia lor, iar nu după spiritul evreu, căci introducea în Biserica apostolică o „fărîmă de păgînism". Creştinii îl acceptară totuşi, pentru că aducea religiei lor o sporire considerabilă şi

[101] Această poruncă apare doar în *Luca*, 22, 19 şi în *1Cor.*, 11, 24. (n.trad.)

BDD-B621-09 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:21 UTC)

aceasta fu tema inițială a unei ample speculații teologice, generatoare a mai multor dogme.

În acelaşi timp, pîinea baptismală capătă o semnificație tot atît de profundă. „*Toți cîți ați fost botezați în Christos,*" scrie Paul (*Gal*. 3, 27) „*v-ați îmbrăcat în Christos*", adică, prin botez, creştinul este asimilat lui Christos. Forțez termenii, deoarece Paul n-a îndrăznit niciodată să spună că botezul face din creştin *un Christos*, precum tauroboliul făcea din myst-ul Cybelei *un Attis*, însă ideea pe care se sprijină botezul se plasează realmente în aceeaşi perspectivă ca aceea care justifică tauroboliul. Prin botez, creştinul „îl îmbracă pe Christos", cum se face cu un veşmînt sacru şi mîntuitor. El coboară simbolic în moarte cufundîndu-se în rîu sau în cuva baptismală, şi revine după trei imersiuni, precum a făcut-o Christos din mormînt, a treia zi; de acum înainte el este asigurat că într-o zi va fi glorificat, dacă Dumnezeu o vrea, precum a fost Christos.

Nu voi repeta îndeajuns că nu Paul a inventat toate acestea, că Bisericile eleniste anterioare lui –şi înaintea lor, poate, grupurile de evrei sincretişti şi gnostici– i-au pregătit opera şi au construit principalele teme ale speculației sale. De aceea ar fi exagerat să se susțină că el este adevăratul fondator al creştinismului. Adevărații fondatori ai creştinismului sînt oamenii care au fondat Biserica din Antiohia, şi abia dacă întrezărim numele unora dintre aceştia. Dincolo, însă, de superioritatea unei acțiuni mult mai ample şi mai precise, în mod incontestabil, Paul le este superior prin conştiința acțiunii sale şi a anvergurii ei. El nu a fondat creştinismul, dacă trebuie definită adaptarea mesianismului evreu la salutismul elenic, însă, fără el, creştinismul nu ar fi putut exista.

BDD-B621-09 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:00:21 UTC)